
Povratak Marxa, povratak Marxu?

DRAGUTIN LALOVIĆ

Terry Eagleton, *Zašto je Marx bio u pravu*, Naklada Ljevak d.o.o, Zagreb, 2011, 239 str.

“Marx je bio u pravu”, prpošno su krajem drugog milenija ustvrdili čuveni švedski *funksteri* Kjell A. Nordström i Jonas Ridderstråle u svojoj knjizi *Funky Business* (1999). U predgovoru hrvatskom izdanju (2002) autori nas obavještavaju da im je knjiga već prevedena na 25 jezika, da bi potom izdvojili neke komentare o njoj te napomenuli kako su “neki američki komentatori napali našu tvrdnju da je autor Komunističkog manifesta Karl Marx imao pravo. Određeni broj ljudi je čak i odbio prisustvovati našem prvom predstavljanju knjige na zabavi u New Yorku jer nisu željeli da ih povezuju s komunizmom”. Da bi u još jednoj napomeni u starom dobrom dadaističkom stilu *épater le bourgeois* tobože tješili osupnutog čitatelja: “Zbog svih bismo zgranutih Amerikanaca trebali dodati da još nemamo partijske knjižice” (2002: 11, 14).

Potražimo li smisao tog priznanja Marxu u samoj knjizi, naći ćemo ga kao dobro smišljenu polemičku žaoku o karakteru našeg doba. Opća je ocjena samorazumljiva: “Pobjeda je naša. Ovo je doba kapitalističkog trijumfa... Kapitalizam *über alles*”. Usred tog trijumfa, “postoji mali problem. Karl Marx je imao pravo”. Štoviše, ne samo Marx nego i njegovi učenici (poimence Lenjin, Mao Ce-tung, Erich Honecker, Enver Hodža): “Svi su oni bili prljavi komunistički diktatori, no isto su tako imali pravo”. Imali su pravo naprosto zato što su tvrdili da “radnici trebaju posjedovati glavna društvena dobra, osnovna sredstva proizvodnje. To sada imamo... Radnici upravljaju osnovnim sredstvima proizvodnje. Prvi dio revolucije je završio” (isto, 14, 15).

Tko Marxa, pod bilo kakvom izlikom, smješta u to “elitno društvo” *prljavih komunističkih diktatora*, teško može biti ozbiljno shvaćen, pa i ako tako bombastično parodiraju prkosni krik Johna Lennona da “treba biti heroj radničke klase”. Možda bi se tračak smislenosti u takvom rodoslovlju mogao pronaći u sasvim su-

ženom vidu da je sam Marx bio toliko impresivan mislilac budućnosti da ga čak ni najnedostojniji njegovi “učenici” (ostavljam po strani nesumjerljivost između Lenjina i Maoa, kao vođa velikih socijalističkih revolucija, te Honeckera i Hodže, kao tipičnih staljinističkih vlastodržaca) nisu uspjeli do kraja iznevjeriti?

Dakle, Marx je možda i bio u pravu, ali nas uzgredna *boutade* svjetski slavnih švedskih poslovnih gurua nipošto u to ne može uvjeriti. Obratimo li pozornost na cjelinu njihova razumijevanja *karaoke-kapitalizma* (2004), s onu stranu njihovih sitnih provokacija, tada bi se smisao njihove argumentacije mogao prepoznati u paradoksu da je Marx u pravu baš kao autor *Komunističkog manifesta* (a ne, recimo, *Kapitala*), jer je u tom spisu riječ o veličajnom zagovoru – trijumfa kapitalizma s ljudskim licem! Jer, “kapital pleše s darovitima”, sa samosvjesnim i stvaralačkim “radnicima-proizvođačima” koji su postali temeljna proizvodna snaga društvenog rada, ostvarujući samu bit Marxove i Engelsove završne programske poante da će se novo post-klasno društvo temeljiti na “udruživanju, u kojem je slobodni razvitak svakog pojedinca uvjet slobodnog razvitka za sve” (*MED*, sv. 7, 396).

Ni s druge strane idejnog spektra, s ljevice, nisu izostali glasovi protiv neprijateljske struje vremena koja Marxa tretira kao “crknutog psa”, kao rodno mjesto pandemonija staljinizma. Primjerice, u povodu 190. obljetnice rođenja Karla Marxa (1818-2008) i 160. godišnjice objavljivanja *Manifesta komunističke partije* prigodno je u nas tiskano novo izdanje *Manifesta* (2008). U predgovoru, pod ljupkim naslovom “Bauk ponovo kruži!”, slovenski filozof Slavoj Žižek nesputano koketira s Marxovom najžešćom metaforom o bauku komunizma koji kruži Evropom i protiv kojega su se urotile sve sile starog svijeta. Hotimično imitirajući Marxov kvazidijaloški stil (“vi se užasavate”, “vi nam prebacujete”, “vi priznajete”), Žižek posuđuje svoj glas “prosvjetljenom liberalnom čitatelju” za kojega tvrdi da će automatski na *Komunistički manifest* reagirati s krajnjom odbojnošću kao na “pogrešan” i povijesno u potpunosti demantiran. Žižek seiri nad nelagodom svojeg prizvanog čitatelja i podučava ga da je “opis društvenog utjecaja buržoazije koji nalazimo u *Manifestu* aktualniji nego ikad”. Pa navodi čuveni ulomak o revolucionarnoj ulozi buržoazije (“Buržoazija ne može da postoji a da neprestano ne revolucionira instrumente proizvodnje, dakle proizvodne odnose, pa dakle i cjelokupne društvene odnose... Stalno revolucioniranje proizvodnje, neprekidno potresanje svih društvenih odnosa, vječna nesigurnost i kretanje izdvajaju i odlikuju buržoasku epohu od svih ranijih”, *MED*, sv. 7, 383), koji po njegovu sudu frapantno vjerno opisuje suvremenu tržišnu “globalizaciju”, “poludjelo samoućavajuće kruženje kapitala”. Žižek pritom selektivno ističe nedvosmisleni povijesni apologiju buržoazije, ali začudo hotimice prešućuje političku poantu ovoga ipak “komunističkog manifesta” koja se iskazuje u izričitoj povijesnoj osudi buržoazije kao “čarobnjaka koji više ne može da vlada podzemnim silama koje je prizvao”; buržoazije koja je tek “slijepi i neotporni” nosilac napretka industrije i prometa (što je još mnogo aktualniji opis današ-

nje buržoazije). Ne čudi pak da čak i ne spominje završni revolucionarni pravorijek u ime Povijesti same: “razvitak krupne industrije izvlači ispod nogu buržoazije samu osnovu na kojoj ona proizvodi i proizvode prisvaja. Ona prije svega proizvodi svog sopstvenog grobara. Njena propast i pobjeda proletarijata podjednako su neizbježne” (*MED*, sv. 7, 384, 389).

Kako pak stoji stvar s famoznim “baukom” (koji je zapravo majstorska poanta da se zbiljsko postojanje komunizma dokaže preko hajke protivnika protiv njega, čime “već priznaju komunizam kao silu”), a zapravo s *duhom moderne revolucije*, sjajno je pokazao Jacques Derrida u svojoj suptilnoj analizi Marxovih “sablasti” ili “duhova” (2002a, 2000b). Derrida je lucidno najavio neopozivu promjenu u odnosu spram Marxa i čak jednoznačno ustvrdio da nam bez njega nema budućnosti.¹

Povratak (ponovni) Marxa nama i nas Marxovu *djelu mišljenja* ipak se i u nas dogodio posljednjih godina. Najprije je veliki francuski hermeneutičar Miguel Abensour (2007) s pravom istakao kako je propašću europskih tzv. realsocijalističkih režima (koje on začudo naziva “marksističkima”, premda ujedno napominje da su se “pogrešno predstavljali kao socijalistički”) i njihova ideologijskog obrasca u obliku “marksizma-lenjinizma” najzad razbijena moćna blokada koja je bitno otežavala, ako ne i priječila primjeren kritički pristup Marxovu djelu. Posvemašnjom diskreditacijom režimskog diskursa koji nam se predstavljao kao “marksistički” bitno je dakle olakšano da “ponovno čujemo Marxov glas”. U pogovoru Abensourovoj knjizi njegovu sam tezu popratio komentarom: “Abensourovo ‘ponovno otkrivanje’ ili ‘reaktiviranje’ Marxa posve je teorijski legitimno. U našoj sredini, pogotovo. Već se dugo, upravo nakon propasti jugoslavenskoga (dakle, i hrvatskoga) *ancien régime*, Marxov glas više ne smatra relevantnim. No, nasuprot iskustvu rigidnih staljinističkih režima, sa službenim dijamatiskim svjetonazorom, duhovna je specifičnost domaće scene bila u brojnim stvaralačkim otkrivanjima Marxa, njegove epohalne kritike Hegela i prosudbama analitičkih potencijala njegova kategorijalnog aparata. Kao da je propast ideologiziranoga službenog marksizma (tvorbe ionako posve neuvjerljive čak i njegovim zadrtime i neprosvijećenim zagovornicima), povukla za sobom i samog Marxa, čiji se glas u nas doista više niti ne osluškuje nekmoli čuje” (Lalović, 2007: 166-167).²

¹ “... *nema budućnosti bez Marxa*... u svakom slučaju određenog Marxa, njegova genija i barem jednog od njegovih duhova” (Derrida, 2002a: 26; istaknuo – D. L.).

² Marxov su autentični glas zaglušile doktrinarne prinude staljiniziranih komunističkih partija, ne samo u realsocijalističkim režimima. Jedna od glavnih zapreka primjerena pristupa Marxu u nas bila je legija pravovjernih opslužitelja ideologijskih aparata staroga jugoslavenskog režima koja je beskrajno dosadno, dogmatski jalovo i idolopoklonički neukusno laštala Marxov torzo kao vrhunaravnu svjetonazorsku ikonu. Za njih je, dakako, Marx kao neosporni klasik desetljećima u svemu “bio u pravu”; tako je i njegovo učenje podučavano u školama kao jedini “znan-

Zatim je naš vodeći politolog i vrhunski znalac Marxova djela Dag Strpić (2010) iznimno uvjerljivo postulirao “aktualnost povratka istraživanju klasičnih modernih političkih znanosti”. Taj je povratak klasičnoj modernoj političkoj i političko-ekonomskoj teoriji autor proveo kao istraživački projekt inovativnog tumačenja i kritičke recepcije te teorije, propitujući mogućnosti njezine primjene i daljnjeg razvoja kao teorije Moderne. U tom sklopu, pokazao je koji nam to Marx “nedostaje”, izloživši originalno razumijevanje Marxove kritike kapitalističkog načina proizvodnje općenito, a *Kapitala* posebice, u kategorijalnom polju “kapitala općenito”, a iz perspektive cjeline klasične političke teorije. Upravo takav je Marx, po njegovu sudu, nezaobilazan za suvremeno znanstveno i kritičko poimanje moderne epohe, upravo to mišljenje baštinimo za prepoznavanje kriznih strukturnih značajki suvremenog kapitalizma i emancipacijskih mogućnosti političkog djelovanja u njemu. U raspravi o Strpićevoj knjizi osobito sam istaknuo autorov velik teorijski dijalog s Jacquesom Bidetom, možda i najboljim svjetskim znalцем Marxova mišljenja (Bidet, 1983, 1985/1988, 1990, 1999/2008a, 2004), o temeljnim epistemologijskim pretpostavkama, logičkom polazištu i karakteru teorijskog sustava Marxove kritike političke ekonomije (v. Lalović, 2010: 50-70; više o tome u tematskom broju časopisa *Politička misao* 4/2010).

Pridodamo li prethodnim impozantnim čitanjima Marxova teorijskog djela još i kapitalnu knjigu Jacquesa Bideta *Opća teorija moderne* (1999; naše skraćeno izdanje: 2008), u kojoj je Marxova kritika političke ekonomije rekonstrukcijski ugrađena kao odlučujući “fragment” u cjelovitu “dijalektičko-kritičku” teoriju moderne, tada se doista može reći da se Marxov glas i među nama opet čuje, tko ga god želi slušati i umije čuti.

stveni pogled na svijet, društvo, čovjeka i povijest”. Nasuprot njima i često u sukobu s njima, Marxov je teorijski opus bio predmetom dugogodišnjih plodnih temeljnih istraživanja hrvatskih i jugoslavenskih znanstvenika usmjerenih na kritičku recepciju i razvijanje spoznajnih potencijala Marxova mišljenja općenito, a kritike političke ekonomije posebice (da od hrvatskih znanstvenika spomenem, po mom subjektivnom izboru, barem djela Vanje Sutlića, Daga Strpića, Ivana Prpića, Davora Rodina, Hotimira Burgera i Adolfa Dragičevića, a da se od jugoslavenskih ograničim na slovenske i spomenem djela Tine Hribara i Bogomira Kovača). Ali se zato mnogo rjeđe mogu naći uzorni primjeri razumijevanja i razvijanja Marxova kategorijalnog aparata u analizi jugoslavenskog društva, logike njegova načina proizvodnje života i njegovih klasnih protuslovlja – takva je, primjerice, knjiga I. Bavčara, S. Kirna i B. Korzike *Kapital i rad u SFRJ* (1985; vidjeti o tome i veoma kvalitetnu raspravu o toj knjizi ili povodom nje u tematskom broju *Naših tema* 6/1988, s priložima D. Strpića, B. Kovača, I. Bavčara, V. Franičevića, Z. Zović-Svobode i drugih). Osim samog predloška, kvaliteti je rasprave umnogome pridonijela uvodna majstorska teorijska skica D. Strpića o modusima reprodukcije kapitala i rada u “sistemu socijalističkog samoupravljanja” u globalnom odnosu svjetskog kapitala i rada (v. “Kapital i rad u SFRJ – teze”, *Naše teme* 6/1988; Strpić, 1988a). Vidi i Strpić (1983, 1986, 1988b).

U tom se dakle djelomično izmijenjenom intelektualnom kontekstu – povoljnijem negoli prije i za Marxa i za nas – pojavljuje djelo Terryja Eagletona *Why Marx Was Right* (2011), u hrvatskom izdanju netom nakon izvornika. O iznimnom javnom statusu i popularnosti toga planetarno utjecajnog i neizmerno plodnoga književnog teoretičara i marksista (čiji opus broji preko četrdeset knjiga) rječito svjedoči činjenica da su istodobno ugledale svjetlo dana i njegove studije *Nevolje sa strancima* (2011) i *O zlu* (2011).

Sad već stvar postaje ozbiljno uznemiravajuća i gotovo iritantna i za naše bogougodne *marksofobe*, zdravorazumske *marksoskeptike*, a da i ne govorimo o masi duhovno ravnodušnih *marksoignoranta*! Jer, u nas je uvijek bilo važno tko nešto kaže, a ne što ili kako to čini. Ako su se djela Derride, Abensoura, Strpića i Bideta i mogla nehajno previdjeti kao čista teorijska ezoterija, odveć popularni glas Terryja Eagletona teško mogu prečuti čak i najzadrtiji ljubitelji “kraja povijesti”.

Paradoks je međutim u tome što knjiga Terryja Eagletona *Zašto je Marx bio u pravu* ne pretendira, za razliku od prethodnih važnih knjiga o Marxu, na novo kritičko čitanje i razvijanje Marxove kritike moderne epohe kao kapitalističke. Njezina je osnovna ambicija pedagoška, da bude neka vrst priručnoga i zabavnog vodiča za duhovno radoznale početnike koji o marksizmu imaju groteskno izopačena preduvjerenja. Knjiga je strukturirana u deset poglavlja/lekcija u kojima se redom suočavamo s deset klišeiziranih prigovora i optužbi protiv Marxa i marksizma, pa se ti prigovori i optužbe zatim duhovito, lucidno i poučno podvrgavaju podsmijehu i podrobno osporavaju.

Evo kako to izgleda u najsazetijem pregledu. Prvo, s marksizmom nije gotovo u suvremenom društvu; kada bi i bilo tako, bila bi to, doduše, sjajna vijest jer bi to značilo da više nema ni kapitalizma, jer marksizam i nije ništa drugo doli “kritika kapitalizma – najdublja, najoštrija, najobuhvatnija kritika takve vrste koja je ikad postojala” (14). Drugo, na optužbu da je povijesna bilanca dosadašnje “prakse marksizma” katastrofalna odgovara se da je i “kapitalizam također rođen u krvi i suzama” te da uza sve nedvojbene promašaje realsocijalizma (“maoizam i staljinizam bili su upropašteni eksperimenti koji su pridonijeli tome da sama ideja komunizma postane odbojna svima”) “postignuća komunizma ipak prevladavaju nad promašajima” (24, 26). Treće, na prigovor da je marksizam oblik determinizma, a Marxova teorija povijesti uvredljiva za slobodu i dostojanstvo čovjeka, odgovara se da to znači ne shvaćati da je marksizam “tragična vizija svijeta”, znači previdjeti njegovu “kompleksnost i dubinu” (66). Četvrto, dokazuje se da marksizam nije utopijski san o savršenom društvu, njegova je intencija rješavanje “proturječnosti u sadašnjosti koje sprječavaju dolazak bolje budućnosti” (73); marksizam je zaokupljen slobodnim nesputanim razvojem pojedinca, a ne “bezobličnim kolektivitetom koji upravlja tuđim životima” (89); prigovor valja obrnuti na račun “globalnog sustava

poznatog kao slobodno tržište” koji je “zlokoban i neprijateljski utopizam” ili “totalitarna fantazija” (106). Peto, marksizam ne znači redukcionističku opsjednutost ekonomskim determinizmom, za njega “politika, kultura, znanost, ideja i socijalna egzistencija nisu tek prikrivena ekonomija”, nego “imaju svoju vlastitu stvarnost, razvijaju vlastite povijesti i djeluju prema vlastitoj unutarnjoj logici” (112). Šesto, na optužbu da je Marx bio bezdušni i nemoralni materijalist (“materija je sve, duh je ništa”) odgovara se da “marksizam nije teorija Svega” (145), a da je sam Marx bio “pravi moralist u aristotelovskoj tradiciji, iako toga često nije bio svjestan” (152). Sedmo, na prigovor da je Marxova opsesija radničkom klasom puki anakronizam i čista tlapnja odgovara se da “razvijeni kapitalizam proizvodi iluziju o besklasnom društvu” (155), da je teza o smrti radničke klase ideologijska floskula jer “kapital je i dalje koncentriran u rukama još manjeg broja ljudi nego ikad prije, a broj razvlaštenih raste iz sata u sat”, te “sudbinu svijeta kroji šačica zapadnjačkih korporacija odgovornih isključivo svojim vlasnicima” (156). Osmo, marksizam ne zagovara urotničko političko djelovanje niti se suprotstavlja demokraciji, nego smatra da postupne reforme u sklopu postojeće liberalne demokracije nisu dostatne zato što je “parlament sastavni dio države koja u cjelini nastoji osigurati suverenost kapitala nad radom” (180); marksizam zagovara radikalnu promjenu odnosno “svrgavanje kapitalizma” jer smatra da tom sustavu prijete potpuni kolaps i pad u barbarizam, te da mu stoga valja ponuditi civilizacijsku socijalističku alternativu (183). Devedeto, Marx nije bio okorjeli etatist, nego “neumoljiv protivnik države”, postulirao je odumiranje države kao instrumenta klasnog nasilja i predviđao da će javna vlast u komunizmu “izgubiti svoj politički karakter” (185, 186); Marx je bio “revolucionarni demokrat”, “smatrao je da je demokracija suviše važna stvar da bi se povjerala parlamentu. Ona mora biti lokalna, narodna i prožimati sve institucije civilnog društva. Mora se proširiti na ekonomski kao i na politički život, mora značiti stvarno samoupravljanje, a ne upravljanje povjereno političkim elitama” (189); Marxov je cilj bio “zatvoriti procjep između države i društva, politike i svakidašnjeg života, rastvarajući državu u društvo, a to je ono što je nazvao demokracijom” (190). Deseto, Marxova teorija nije u opreci spram suvremenih radikalnih emancipacijskih pokreta (borba za emancipaciju žena, za okoliš, za nova prava, za mir, a protiv globalizacije i kolonijalizma), nego je u punom suglasju s njima, što dokazuje i planetarno djelovanje marksizma kao društvenog pokreta protiv “barbarizma buržoaske civilizacije” (207).

Tako nam Eagleton razložno i neumorno pokazuje da je Marx uistinu duhovno živ i politički relevantniji negoli ikad prije te da nije kriv za kasnija izopačenja svojega nauka. Sasvim pojednostavnjeno rečeno: doznajemo, što smo i prije znali, da Marx nipošto nije “marksist-lenjinist” ili staljinist. Možda bi se čak glavni polemički sadržaj ove knjige mogao najbolje ilustrirati time da je na njezinu naslovnu

stranicu stavljena antologijska karikatura Zuke Džumhura, objavljena u tada vodećem dnevnom listu *Politika* davne 1948, usred sukoba Jugoslavije sa Staljinovim imperijalističkim nasrtajem: na karikaturi je Marx za radnim stolom, a iza njega na zidu se koči slika u velikom formatu “vođe svjetskog proletarijata i cjelokupnog naprednog čovječanstva”, *generalissimusa* Josifa Visarionoviča Staljina!³

Skicirani Eagletonov pedagoški naum ne čini se odveć spoznajno poticajnim i uzbudljivim, čak i neovisno o duhovitosti izvedbe. Ali je autor preiskusan književni lisac i teorijski preobrazovan polemičar a da bi se zadovoljio osporavanjem bedastoća i zagriženih antimarksističkih stereotipa. A i prepametan a da ne bi i sam gajio “neke sumnje prema njegovu [Marxovu] djelu” (9). A i prepošten a da ne bi barem ponekad Marxu obzirno proturječio, kao u primjeru: “... slavnu Marxovu jedanaestu tezu o Feuerbachu treba uzeti cum grano salis. Filozofi su svijet samo različito tumačili, kaže on, a radi se o tome da se on izmijeni. Ali kako promijeniti svijet a da ga se ne protumači? I nije li moć njegove interpretacije u izvjesnom smislu početak političke promjene?” (138, 139).⁴

Prije nego što prikazem po mojem sudu najkarakterističniji primjer Eagletonova prikazivanja Marxove teorije, naveo bih kako autor dočarava lik glavnog junaka svojeg “narativa”. Marx kao osoba nije bio nikakav suhoparni doktrinarni pedant, materijalistički cinik niti zagriženi rušitelj svega postojećega. Nije to bio ni u teoretičara prurušeni Staljin, koji se providencijalno nametao svjetskom proletarijatu da ga samo On može izvesti iz egipatskog ropstva i pouzdano odvesti u besklasnu Zemlju obećanu. Marx je bio “strastven, satiričan i duhovit čovjek neslomljiva du-

³ S današnjeg stajališta tek bi obrnuta slika bila kolosalna karikatura: da Staljin sjedi za radnim stolom, s Marxovim portretom na zidu kao trajnim nadahnućem. Pred njim bi na “radnom” stolu zacijelo bile liste za odstrel, molbe za pomilovanja ili kakva ujdurma većeg stila protiv “neprijatelja naroda” – sve u ime marksizma. Teško je zamisliti potpuniji kontrast između bogatoga duhovnog svijeta Karla Marxa i bezgranične podlosti i lukavosti krvožednog gruzijskog tiranina. Što li će povijesna znanost na kraju reći o XX. stoljeću, ako je točno da je upravo ta i takva ličnost mogla bitno obilježiti naše doba, u skladu s oštroumnom dosjetkom ruskoga književnika i filozofa Aleksandra Zinovjeva (u knjizi *Polet naše mladosti*) da je “Hitler tek mali razbojnik u velikoj Staljinovoj epohi”?!

⁴ Ovdje Eagleton ipak previđa Marxovu poantu sadržanu ne u toj isuviše slavnoj i prečesto pogrešno shvaćenoj 11. tezi o Feuerbachu, nego u prethodnoj, 10. tezi u kojoj se kaže: “Stanovište je starog materijalizma građansko društvo, stanovište novog je ljudsko društvo ili društveno čovječanstvo” (*MED*, sv. 6, 7). Što znači da je, prema Marxu, teorijsko stajalište filozofije kao filozofije (ne samo “starog materijalizma”) nedostatno jer ne prekoračuje obzore postojećega građanskog društva (“samo ga tumači”), dok njegovo novo materijalističko stajalište zagovara promjenu toga izopačenog epohalnog sklopa u pravo podružljivo čovječanstvo (“radi se o izmjeni”). Još, dakako, nije riječ o imanentnoj kritici građanskog načina proizvodnje života, kao u *Kapitalu*, nego o humanističkoj kritici postojećeg svijeta u ime autentičnoga ljudskoga ili socijalnog bivstvovanja.

ha i sklon užicima, genijalan i strastven polemičar [...] bio je iznimno obrazovan čovjek u smislu srednjoeuropske tradicije koji je priželjkivao da što prije završi s *Kapitalom*, djelom koje je kritički nazvao ‘ekonomskom besmislicom’, da bi se posvetio pisanju svoje velike knjige o Balzacu” (150).⁵

Pogledajmo sada kako se Eagleton suočava s poteškoćama tumačenja središnjeg koncepta Marxova materijalističkog shvaćanja povijesti (tzv. historijskog materijalizma), s famoznom “dijalektikom proizvodnih snaga i odnosa proizvodnje”. Klasična se formulacija nalazi u slavnom predgovoru spisu *Prilog kritici političke ekonomije* iz 1859. u kojem Marx ističe “opći rezultat” koji je njegovim studijama služio kao “nit vodilja” (*MED*, sv. 20, 332). Budući da se ne može prepostaviti da je taj klasični ulomak i danas općepoznat, moram ga u cijelosti navesti da bismo mogli pratiti i razumjeti Eagletonove interpretativne dvojbe. “Nit vodilja” integralno glasi:

U društvenoj proizvodnji svoga života ljudi stupaju u određene, nužne odnose, nezavisne od njihove volje, *odnose proizvodnje*, koji *odgovaraju* određenom stupnju razvitka njihovih *materijalnih proizvodnih snaga*. Cjelokupnost tih odnosa proizvodnje sačinjava ekonomsku strukturu društva, *realnu osnovu* na kojoj se diže *pravna i politička nadgradnja* i kojoj odgovaraju određeni oblici društvene svijesti. Način proizvodnje materijalnog života uvjetuje proces socijalnog, političkog i duhovnog života uopće. Ne određuje svijest ljudi njihovo biće, već obrnuto, njihovo društveno biće određuje njihovu svijest. Na izvjesnom stupnju svog razvitka *materijalne proizvodne snage društva* dolaze u *protivurječnost* s postojećim *odnosima proizvodnje*, ili, što je samo pravni izraz za to, sa *odnosima vlasništva* u čijem su se okviru dotle kretale. Iz oblika razvijanja proizvodnih snaga ti se odnosi pretvaraju u njihove okove. Tada nastupa *epoha socijalne revolucije*. S *promjenom ekonomske osnove* vrši se sporije ili brže *prevrat cijele ogromne nadgradnje*. Pri promatranju ovakvih *prevrata* mora se uvijek razlikovati *materijalni prevrat u ekonomskim uslovima*, koji se daje konstatirati s tačnošću *fizičkih nauka*, od pravnih, političkih, religioznih, umjetničkih ili filozofskih, ukratko od *ideoloških oblika* u kojima ljudi postaju svjesni tog *sukoba* i borbom ga rješavaju. Kao god što neki individuum ne ocjenjujemo šta je po onome šta on o sebi misli da jest, tako ni *ovakvoj prevratnoj epohi* ne možemo stvarati sud iz njezine svijesti, već naprotiv moramo tu svijest objašnjavati iz protivurječnosti materijalnog života, iz *postojećeg sukoba među društvenim proizvodnim snagama i odnosima proizvodnje*. *Nikada neka društvena formacija ne propada prije no što budu razvijene sve proizvodne snage* za koje je ona dovoljno prostrana, i *nikad novi, viši odnosi pro-*

⁵ Na drugom mjestu sugestivno ga opisuje kao umjetničku dušu: “Marx je pisao i lirsku poeziju, nedovršeni komični roman, fragment drame u stihovima i velik neobjavljeni rukopis o umjetnosti i religiji. Također je planirao pokrenuti časopis za dramsku kritiku i napisati raspravu o esteticima. Njegovo je poznavanje svjetske književnosti bilo doista golemo” (121).

izvodnje ne nastupaju prije nego što se materijalni uslovi njihove egzistencije nisu već rodili u krilu samog *starog društva*. Stoga čovječanstvo postavlja sebi uvijek samo one zadatke koje može da riješi, jer kad tačnije promatramo, uvijek ćemo naći da se sam zadatak rađa samo tamo gdje materijalni uslovi za njegovo rješenje već postoje ili se barem nalaze u procesu svog nastajanja. U općim linijama mogu se *azijatski, antički, feudalni i moderni buržoaski način proizvodnje* označiti kao *progresivne epohe ekonomske društvene formacije*. *Buržoaski odnosi proizvodnje* jesu *posljednji antagonistički oblik društvenog procesa proizvodnje*, ne antagonistički u smislu individualnog antagonizma, nego antagonizma koji potječe iz društvenih životnih uslova individuuma, ali u isti mah *proizvodne snage* koje se razvijaju u krilu *buržoaskog društva* stvaraju materijalne uslove za rješenje toga antagonizma. Zato se tom *društvenom formacijom završava prehistorija ljudskog društva* (MED, sv. 20, 332-333; sve istaknuo – D. L.).

Kako Eagleton tumači tu temeljnu “nit vodilju” historijskog materijalizma, za koju se *a prima vista* može bez krznanja kazati da je logički sporna i povijesno demantirana? Eagleton o tome podrobno raspravlja najprije u trećem poglavlju (39-68). Polazeći od toga da je marksizam “teorija i praksa dugoročne historijske promjene”, s pravom ističe: “problem je u tome što je upravo ono najoriginalnije kod Marxa ujedno i najproblematičnije” (44). Marxovo shvaćanje povijesti podrazumijeva da se proizvodne snage stalno razvijaju, pri čemu se čini “kao da proizvodne snage ‘odabiru’ onu klasu koja je najsposobnija pružiti im uvjete za ekspanziju” (45). Kad se proturječje između naraslih proizvodnih snaga i naslijeđenih odnosa proizvodnje zaoštri, tada je pozornica spremna za “*političku* revoluciju”. To se međutim nikako iz Marxova gore navedenog shvaćanja ne može izvesti, jer Marx izričito govori o *socijalnoj* (promjeni oblika društva), a ne o *političkoj* revoluciji (promjena subjekta vlasti). Nije riječ o previdu, konfuzija se stalno ponavlja; primjerice, između “klase koja pretendira na vlast” i klase koja je “dovoljno zrela za revoluciju” (49).

Uza sve moguće dijalektičko poimanje odnosa proizvodnih snaga i odnosa proizvodnje (sklad, proturječje, prevrat), ipak je opća shematika povijesnog napretka model historijskog determinizma: “Čini se da se ništa ne može oduprijeti daljnjem marširanju razvijanja proizvodnih snaga. Povijest se stvara neizbježnom unutarnjom logikom. Postoji jedan ‘subjekt’ povijesti (proizvodne snage koje neprestano rastu) koji se provlači cijelom njezinom dužinom, odbacujući tijekom vremena različite političke režime. Ovo je do kraja dovedena *metafizička vizija*” (51-52, istaknuo – D. L.).

Ipak se Eagleton pita “u kojoj je mjeri Marx bio historijski determinist”: “Kad u njegovu opusu ne bi bilo više od ideje da proizvodne snage rađaju određene društvene odnose, odgovor bi bio jasan. To bi značilo posvemašnji determinizam...

Prema tom shvaćanju, ljudi ne stvaraju vlastitu povijest, nego to čine proizvodne snage, koje vode vlastiti, neobični, fetišistički život” (55-56).

U Marxovim spisima, zamjećuje Eagleton, postoji i “alternativna teorija”, prema kojoj “primat imaju društveni proizvodni odnosi”, odnosno prema kojoj je “čovječanstvo (u obliku društvenih odnosa i klasne borbe) uistinu kreator vlastite povijesti” (56). Pa se u tom smislu poziva na čuveni (posve u duhu Feuerbacha!) ulomak još uvijek humanističkoga mladog Marxa iz *Svete obitelji* gdje se kaže kako “povijest ne čini ništa, ne posjeduje neko neizmjereno bogatstvo, ne vodi bitke. Upravo je čovjek, stvarni i živi čovjek, onaj koji to sve čini, koji posjeduje i bori se; ‘povijest’ nije neki zasebni entitet koji koristi čovjeka kao sredstvo za postizanje svojih ciljeva, povijest nije ništa drugo doli djelatnost čovjeka koji slijedi svoje ciljeve” (*MED*, sv. 5, 82).

Mnogo je uvjerljivije Eagletonovo upozorenje da kod zrelog Marxa materijalistička metoda znači odbacivanje praznih apstrakcija opće povijesti i usvajanje analitičkog pristupa prema kojemu “specifične kategorije odgovaraju specifičnom predmetu istraživanja” (da se poslužim čuvenim formulacijama Althusserovim). Autor s pravom upozorava da je sam Marx bio “izrazito nesklon blijedim apstrakcijama” univerzalnih evolucijskih zakona. U prilog tome navodi Marxovo pismo redakciji ruskog časopisa *Otečestvennyje zapiski* (iz studenoga 1877) u kojem je, po Eagletonovu sudu, “prosvjedovao protiv optužbi kako je nastojao povijest u cjelini podvesti pod jedan univerzalni zakon” (57). Formulacija nije precizna, nije riječ toliko o optužbama koliko o pohvalama. Marx uvjerava ruske sugovornike da se njegova “historijska skica” u glavi o prvobitnoj akumulaciji ne može kao takva primijeniti na Rusiju, nego samo na “nacije zapadne Europe”. Ruski se slučaj mora analizirati u svojoj posebnosti. Marx ističe da je naučio ruski i godinama proučavao ekonomski razvoj Rusije, da bi kao opći rezultat tih svojih studija zaključio: “Ako Rusija nastavi da korača stazom kojom ide od 1861, ona će izgubiti najljepšu priliku koju je historija ikad ponudila jednom narodu, da bi umjesto toga pretrpjela sve kobne peripetije kapitalističkog režima”. Već sama mogućnost *nekapitalističkog razvoja* Rusije znači radikalno odbacivanje “opće historijsko-filozofske teorije, čija se vrhovna vrlina sastoji u tome da je nad-historijska”. Stoga Marx nedvosmisleno upućuje svojeg kritičara da ne može njegovu “historijsku skicu geneze kapitalizma u zapadnoj Evropi pretvoriti u *filozofsko-historijsku teoriju općeg kretanja*, sudbinski propisanu svim narodima, ma kakve bile historijske okolnosti u kojima se oni nalaze, da bi najzad stigao do one ekonomske formacije koja osigurava, uz najveći uzlet proizvodnih snaga društvenog rada, najsvestraniji razvitak čovjeka. Ali molim ga da mi oprost. (To znači da mi u isti mah odaje *suviše počasti i suviše me vrijeđa*” (*MED*, sv. 30, 92, 95; sve istaknuo – D. L.).

Ubogi ruski kritičar, našao je koga će hvaliti! No zar ga sam Marx nije naveo na krivi put kada u predgovoru *Kapitala* govori o “prirodnim zakonima kapitalistič-

ke proizvodnje” i tvrdi da “zemlja koja je industrijski razvijenija pokazuje manje razvijenoj zemlji samo sliku njene vlastite budućnosti” (*MED*, sv. 21, 14)? Nije nam poznato da se istom prijekoru izložio Engels kada je godinu dana kasnije (1878) Marxa prijateljski izvrijedaio odavši mu nepromišljeno počast da je prvi znanstveno proniknuo u tajne povijesnog razvoja. *Quod licet Iovi non licet bovi?* Naime, po klasičnom Engelsovu sudu, koji će ući u sve priručnike marksizma, Marx je epohalno zaslužan za razvoj socijalizma u “znanost” zahvaljujući svom velikom otkriću materijalističkog shvaćanja povijesti (uz otkriće “tajne kapitalističkog načina proizvodnje pomoću viška vrijednosti”). V. *MED*, sv. 30, 172. A ni sam Marx nije odolio kušnji olakih povijesnih generalizacija kada, primjerice, na samom kraju prvog toma *Kapitala* koketira s dijalektičkim figurama “negacije” i “negacije negacije” u kvazitumačenju povijesnog rješenja protuslovlja između naraslih produktivnih snaga društvenog rada u sklopu kapitalističkog načina proizvodnje, s jedne, i kapitalističkog načina prisvajanja (privatnog vlasništva), s druge strane. Pa strogi znanstvenik ustupa mjesto proroku koji progovara glasom starozavjetnim: “Kuca posljednji čas kapitalističkog privatnog vlasništva. Eksproprijatori bivaju eskpropirani” (v. *MED*, sv. 21, 673).

Ovdje se bjelodano pokazuje spoznajna provizornost “niti vodilje” koja je Marxu poslužila kao osnovica njegovih istraživanja. Tek kad je u osnovi dovršio svoju dijagnozu “anatomije buržoaskog društva”, odnosno sustavno istražio i izložio logiku i strukturu kapitalne proizvodnje i reprodukcije života, u *Kapitalu*, mogao je najzad odbaciti općepovijesne apstrakcije i povijesne tendencije promatrati kao dijakronijske momente uspostavljanja i prevladavanja kapitalističke strukture. Tek kad je pojmiio “bogatu apstrakciju” kapitalističkog načina proizvodnje, mogao je primjereno razumjeti povijest njezina nastajanja u tzv. prvobitnoj akumulaciji kapitala. Premda sam Marx očito nije uočavao nikakvo proturječje između općih formulacija historijskog materijalizma i svoje analize kapitala. Valja se složiti s briljantnom Reicheltovom analizom da je u tim općim formulacijama riječ o “iznuđenim, metodički nedostatnim i prebrzo uopćenim teoremima o zakonima ‘socijalnog razvoja ljudi’”. Prema velikom znalcu Marxova djela Helmutu Reicheltu (1970/2001, 2007, 2008), u nacrtu *Kapitala* (poznatom pod naslovom *Grundrisse*) Marx “razvija koncepciju povijesti koja je suprotna onoj u predgovoru *Kritici političke ekonomije*. Motorika povijesnog toka se prati u vlastitom dinamičkom kretanju kapitala...”. U tom djelu Marx “ne troši ni jednu riječ o onoj dijalektici motorike suprotnosti između proizvodnih snaga i proizvodnih odnosa ... nego sada očigledno u vlastitoj dinamici kapitala ‘koji ovladava proizvodnjom’ vidi pokretajuću i strukturirajuću snagu koja proizvodi i materijalne proizvodne snage” (v. Reichelt, 1986: 1530-1531).

Produbljivanjem svojih političko-ekonomskih istraživanja “anatomije građanskog društva” Marx postupno dakle uviđa da je kapital subjekt proizvođenja i strukturiranja modernoga građanskog društva, pa se u tom kategorijalnom polju o pro-

turječju “između proizvodnih snaga i odnosa proizvodnje smisleno može govoriti samo onda kad sredstva za proizvodnju u njihovu kapitalskom obliku dospijevaju u sukob koji ima oblik vrijednosti, s uvjetima reprodukcije, bilo u obliku krize ili kao pad profitne stope” (usp. Reichelt, 1986: 1536).

Takva su razmatranja, nažalost, izvan Eagletonova vidokruga, pa se stoga mora vrtjeti u začaranom krugu dvojbi kome pripada primat u danom (napose, kapitalističkom) načinu proizvodnje: materijalnim proizvodnih snagama ili društvenim odnosima proizvodnje. Svjestan je toga i dobrohotno upućuje: “proučavatelji Marxa slobodni su odabrati bilo koje ideje u njegovu opusu koje drže najuvjerljivijima. Jedino marksistički fundamentalisti njegovo djelo drže svetim pismom, a takvih je danas manje negoli kršćanskih sekti” (58).

Marxovo poimanje povijesti Eagleton razmatra i u petom (107-124) i šestom poglavlju (143-152), suočavajući se s drugim metodički odlučujućim problemskim sklopom historijskog materijalizma, s odnosom ekonomske baze i ideologijske nadgradnje. Prema našem autoru, nije riječ o ekonomističkom redukcionizmu, “tvrdnja da je za Marxa sve determinirano ‘ekonomijom’ zapravo je apsurdno pojednostavljanje. Za njega tijekom povijesti oblikuje klasna borba, a klase je nemoguće svesti na ekonomske čimbenike” (118). Jer klase nisu puki ekonomski entiteti, nego složene društvene formacije, s osviještenim posebnim identitetom. A i sama ekonomija ne postoji u nekom čistom obliku, ona je “apstrakcija sačinjena od složenih društvenih procesa” (120). Još manje se rad u Marxovu poimanju može shvatiti ekonomski – on “u sebi sadrži čitavu antropologiju – teoriju Prirode i ljudskog djelovanja, tijelo i njegove potrebe, narav ljudskih osjetila, ideju o društvenoj suradnji i čovjekovu samoispunjenju” (119). Štoviše, “budući da rad uvijek označuje, ljudi su dakle znakovne životinje (doslovno, proizvođači znakova)” (isto). Marx doista postulira primat ekonomije, ali ne u suženom i izopačenom kapitalističkom smislu, nego u autentičnom smislu čovjekove samodjelatnosti, u smislu neotuđenog rada kao prve čovjekove potrebe. Za Marxa je proizvodnja istoznačna s grčkim “praxi-som” kao oblikom “slobodne i samoispunjavajuće aktivnosti kojom preoblikujemo svijet” (123).

Eagleton svečano izjavljuje da će “ustati u obranu” Marxova modela baze i nadgradnje jer su ga “neki njegovi kritičari, pa čak i sljedbenici” “prilično ismijavali” (143). Njegova se obrana doima prilično osebnom kada ustvrđuje: “No može li ljudska egzistencija u cjelini biti rascijepljena između baze i nadgradnje? Nipošto. Postoji bezbroj stvari koje ne pripadaju ni materijalnoj proizvodnji ni takozvanoj nadgradnji. Jezik, seksualnost, goljenica, planet Venera, grižnja savjesti, plesanje tanga i močvare u North Yorkshireu samo su neke od njih” (145). To je možda zgodna dosjetka, zacijelo i točna, ali nije uopće odgovor na pitanje je li Marx u pravu kada, kao što smo vidjeli, u “ogromnu nadgradnju” svrstava cjelokupnost prav-

nih, političkih, religioznih, umjetničkih ili filozofskih oblika kao *ideoloških oblika* u njihovoj određenosti karakterom ekonomske baze. Kakva je to obrana razlikovanja ekonomske baze i ideologijske (dakle, ne samo pravne i političke) nadgradnje ako “bezbroj stvari” izmiče i jednoj drugoj, a za znatan se broj institucija “može reći da istodobno pripadaju i bazi i nadgradnji” (144)? Štoviše, Eagleton ističe da je pogrešno “sugerirati” da je nadgradnja puka funkcija baze, što je “možda točno u slučaju države, ali ne u slučaju umjetnosti” (145). Time se očito upušta u bitnu korekciju Marxove kategorijalne sheme, pa dodatno napominje: “pogrešno je reći da škole, crkve ili TV postaje pripadaju nadgradnji. Nadgradnja nije prostorni odnos, nego radije niz praksi. Marx vjerojatno nije o tome razmišljao na taj način, ali je ovo korisno oplemenjivanje njegova argumenta” (146).

Usprkos svemu, inzistira naš autor, model je “mnogo oštromniji nego što izgleda” (147). Ponajprije u tome smislu da “propitujući zakon, politiku, religiju, obrazovanje i kulturu klasnih društava nalazimo da većina onog što oni rade pruža potporu postojećem društvenom poretku” (loc. cit.). Nadgradnja je naime sputana klasnim rascjepom u bazi koji joj nameće funkciju regulacije i ratifikacije tog sukoba (149). Vrhunac je obrane modela nedvojbeno neočekivan i inovativan kad nam se kaže: “Model baze i nadgradnje je vertikalna. No, može ga se shvatiti i na horizontalan način. U tom slučaju, baza je krajnja granica mogućnosti političkog... Baza predstavlja krajnju prepreku protiv koje se socijalistička politika neprekidno bori” (isto). I do sada su mnogi model baze i nadgradnje pokušavali učiniti pertinentnijim, primjerice uvođenjem složenih interakcija između njih ili pak famoznim utjecajem baze na nadgradnju u “posljednjoj instanci”, ali još nikome nije palo na pamet da sam model tumači “horizontalno”. Eagleton je, nema dvojbe, time toliko “oplemenio Marxov argument” da bismo morali zaključiti da Marx možda i nije bio u pravu, samo kad nas naš autor ne bi tako zdušno uvjeravao u suprotno!

Kako, na kraju, ocijeniti moguće učinke i domete Eagletonova zagovaranja mjerodavnosti Marxove kritike “kapitalističke civilizacije” kao posljednje etape “pretpovijesti”? Kakvog smisla ima dokazivati da je Marx bio u pravu kad je svakom valjda jasno da to ne može značiti da je uvijek i u svemu bio u pravu, kad znamo da se često nije slagao ni sa samim sobom, a nekmoli s Engelsonom?

Iz svega rečenoga možemo prepoznati barem nekoliko očitih nedostataka Eagletonova prikaza Marxove teorije. Prvo, Marxov projekt kritike političke ekonomije izvan je autorova fokusa, pa netko tko nije upoznat s Marxovim *Kapitalom* neće iz ove knjige ništa naučiti. Drugo, autor Marxu previše vjeruje na riječ kada se oslanja na njegovo metodologijsko samorazumijevanje, a ne na ono što Marx doista čini u svojim temeljnim istraživanjima (a to nipošto ne čini kao pisac *Komunističkog manifesta* za koji sam Eagleton zgodimice ustvrđuje da je “napisan kao politička propaganda i kao takav je prepun retoričkih razmahivanja”, 42). Treće, au-

tor neopravdano stalno izjednačava Marxovu teoriju, “marksizam”, “socijalizam” i “komunizam”, što je, uostalom, i jedan od najvažnijih prigovora koji je ispustio iz svojeg razmatranja. Četvrto, sam osnovni naum dokazivanja kako je Marx u pravu moguć je samo ako se njegovo djelo čita selektivno i iz njega odabiru samo oni elementi s kojima smo suglasni; odnosno samo pod uvjetom da se iz bogatog repertoara kritika na račun Marxa izabiru samo one koje su neodržive i lagano osporive. Valja se stoga suglasiti s kritičarom Tristranom Huntom kada piše da je ova knjiga “razočaranje” za štovatelje i Eagletona i Marxa, jer da u njoj nema one “logičke preciznosti, neodoljive proze ili intelektualne ambicije” koje inače krase Eagletonova djela (*Guardian*, 29. svibnja 2011).

Uza sve to, Eagletonova lekcija o neodrživosti “najpoznatijih prigovora Marxovu djelu” (9) nije ni za nas suvišna, jer je riječ o stereotipima koji su i u nas čvrsto ukorijenjeni. Eagletonova polemička knjiga pojavljuje se “usred jedne od najrazornijih kriza kapitalizma u povijesti”, što se već i semantički očituje u činjenici da je riječ “kapitalizam” ponovno postala aktualna (zamijenivši neutralne izraze poput “moderno doba”, u kojima se postojeći sustav čini “prirodnim poput zraka”, 10-11). Kad god je dakle svijet u dubokoj i strukturnoj krizi, mijenja se i diskurs o njemu kao o “kapitalističkoj zvijeri” i opsesivno traga za humanističkom alternativom. Pa i za Marxom, prije svih. *A fortiori* u našem specifičnom ambijentu “divljeg kapitalizma” (Županov), s posve obespravljenim i poniženim proletarijatom, Marxov se glas neodoljivo doima kao glas duha iz jedva još pojmljive *prošle budućnosti* radničkog samoupravljanja.

Kad je postalo očito, sredinom 2008, da nastupa nova velika svjetska kriza, *Times* je gromoglasno obznanio: “He’s back!” Ako je Derrida u pravu, valja pritom veoma pripaziti koji Marxov duh prizivamo, jer bi nam se moglo dogoditi da onaj neželjeni opet počne zlokobno kružiti među nama kao povampireni staljinistički bauk!

LITERATURA

- Abensour, Miguel, 2007: *Demokracija protiv države. Marx i makijavelijevski moment*, Disput, Zagreb (bibl. “Čari političkoga”).
- Bidet, Jacques, 1983: *Économie et dialectique dans le ‘Capital’*, Sveučilište Paris-X, Nanterre (doktorska disertacija).
- Bidet, Jacques, 1985: *Que faire du ‘Capital’? Matériaux pour une refondation*, Klincksiek, Pariz (2. izd. 2001; knjiga je najprije doživjela hrvatsko izdanje, a zatim i korejsko i japansko; nedavno i englesko, *Exploring Marx’s ‘Capital’: Philosophical, Economic and Political Dimensions*, 2007, Brill, Netherlands).

- Bidet, Jacques, 1988: *Što da se radi s 'Kapitalom'?*, bibl. "Naše teme", Zagreb (prijevod i pogovor: Dragutin Lalović).
- Bidet, Jacques, 1990: *Théorie de la modernité suivi de Marx et le marché*, PUF, Pariz (talijansko izdanje: Editori Riuniti, Rim, 1992; španjolsko: Buenos Aires, 1993).
- Bidet, Jacques, 1999: *Théorie générale. Théorie du droit, de l'économie et de la politique*, PUF, Pariz (osim hrvatskog izdanja, 2008, kinesko: Remnin Press, 2009).
- Bidet, Jacques, 2004: *Explication et reconstruction du 'Capital'*, PUF, Pariz (španjolsko izd: *Refundación del marxismo*, LOM, Chili, 2007; brazilsko: *Explicação e reconstrução do Capital*, Campinas, Unicamp, 2010; talijansko: *Il Capitale, Spiegazione e Ricostruzione*, Rim, Manifestolibri, 2010; kinesko: Social Science Academic Press, 2011).
- Bidet, Jacques, 2005: The Dialectician's Interpretation of *Capital*, *Historical Materialism* (13) 2: 121-146.
- Bidet, Jacques, 2008a: *Opća teorija moderne. Teorija prava, ekonomije i politike*, Disput, Zagreb (bibl. "Čari političkoga", prijevod i bilješka o autoru i djelu: Dragutin Lalović; pogovor: Dag Strpić).
- Bidet, Jacques/Kouvelakis, Stathis (ed.), 2008b: *Critical Companion to Contemporary Marxism*, Koninklijke Brill NV, Leiden, The Netherlands (napose prilozii: Jacques Bidet, *New Interpretations of Capital*, str. 369-384; Jim Kincaid, *The New Dialectic*, str. 385-412).
- Derrida, Jacques, 2002a: *Sablasti Marxa. Stanje duga, rad tugovanja i nova Internacionalna*, Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb (izvornik: 1993).
- Derrida, Jacques, 2002b: *Marx and Sons*, PUF, Galilée, Pariz (bibl. "Actuel Marx").
- Eagleton, Terry, 2011: *Why Marx Was Right*, Yale University Press, London.
- Eagleton, Terry, 2011a: *Nevolje sa strancima*, Algoritam, Zagreb.
- Eagleton, Terry, 2011b: *O zlu*, Naklada Ljevak, Zagreb.
- Engels, Friedrich, 1979: *Razvitak socijalizma od utopije do nauke*, u: *MED*, sv. 30, Prosveta/Institut za međunarodni radnički pokret, Beograd, str. 147-188.
- Marx, Karl/Engels, Friedrich, 1974: *Manifest komunističke partije*, u: *Dela*, sv. 7, Prosveta/Institut za međunarodni radnički pokret, Beograd (navodi se na standardni način, kao: *MED*, s oznakom sveska i stranice), str. 377-405.
- Marx, Karl, 1979: *Prilog kritici političke ekonomije*, *MED*, sv. 20, Prosveta/Institut za međunarodni radnički pokret, Beograd, str. 331-459.
- Marx, Karl/Engels, Friedrich, 1968: *Sveta porodica*, u: *MED*, sv. 5, Prosveta/Institut za izučavanje radničkog pokreta, Beograd, str. 1-185.
- Marx, Karl, 1974: *Teze o Feuerbachu*, u: *MED*, sv. 6, Prosveta/Institut za izučavanje radničkog pokreta, Beograd, str. 5-7.
- Marx, Karl, 1974: *Kapital*, u: *MED*, sv. 21, Prosveta/Institut za izučavanje radničkog pokreta, Beograd.

- Lalović, Dragutin, 2007: Sve u korijenu ovisi o demokraciji (uz Abensourovo otkrivanje Marxa kao teoretika demokracije), pogovor knjizi: Abensour, *Demokracija protiv države*, str. 165-186.
- Lalović, Dragutin, 2010: O umijeću čitanja Marxova *Kapitala*. Dag Strpić – Jacques Bidet, *Politička misao* (47) 4: 50-70.
- Nordström, Kjell A./Ridderstråle, Jonas, 2002: *Funky Business. Kapital pleše s darovitima*, DIFFERO, d.o.o. Zagreb (izvornik: 1999).
- Nordström, Kjell A./Ridderstråle, Jonas, 2004: *Karaoke kapitalizam*, DIFFERO d.o.o., Zagreb.
- Reichelt, Helmut, 1970: *Zur logischen Struktur des Kapitalbegriffs bei Karl Marx*, Freiburg (2. izd. 2001).
- Reichelt, Helmut, 1986: Proizvodne snage i proizvodni odnosi, *Naše teme* (30) 10-11: 1504-1538.
- Reichelt, Helmut, 2007: Marx's Critique od Economic Categories: Reflexions on the Problem of Validity in the Dialectical Method of Presentation in *Capital, Historical Materialism* (15) 4: 3-52 (njemački izvornik: 2001).
- Reichelt, Helmut, 2008: *Neue Marx Lektüre – Zur Kritik sozialwissenschaftlicher Logik*, VSA Verlag, Hamburg.
- Strpić, Dag, 1983: Na tlu kapitala, *Naše teme* (27): 649-656.
- Strpić, Dag, 1986: U potrazi za teorijskom osnovom (Za izradu analitičkog instrumentarija istraživanja ekonomskih zakonitosti), *Naše teme* (30) 1-2: 76-103.
- Strpić, Dag, 1988a: Kapital i rad u SFRJ – teze, *Naše teme* (32) 6: 1320-1328.
- Strpić, Dag, 1988b: Udruženi rad, privatno i društveno vlasništvo, *Naše teme* (32) 7-8: 1841-1851.
- Strpić, Dag, 2008: Marx koji nedostaje, pogovor knjizi: Bidet, Jacques, 2008: *Opća teorija moderne. Teorija prava, ekonomije i politike*, Disput, Zagreb, str. 365-382.
- Strpić, Dag, 2010: *Karl Marx i politička ekonomija Moderne*, NZCH/Disput, Zagreb.
- Žižek, Slavoj, 2008: Bauk ponovo kruži!, u: Marx/Engels, *Manifest komunističke partije*, Arkzin, Zagreb (predgovor).